

تاریخ دریافت مقاله: ۹۵/۲/۴

تاریخ پذیرش نهایی: ۹۵/۵/۱۶

مطالعه تطبیقی فرش فرانسه با فرش دوره گوبلن کرمان

مریم سلطانی گوکی (نویسنده مسئول)

کارشناس ارشد فرش، دانشگاه هنر تهران

مهدی کشاورز افشار

استادیار گروه پژوهش هنر، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس

E-mail: m.afshar@modares.ac.ir

چکیده

عناصر و موتیف‌های فرانسوی سال‌ها پیش از طریق گجبری در بناها و ساختمان‌ها وارد هنر ایران شدند. از طرفی هم ورود کارت‌پستال‌ها، جعبه‌های شکلات و ...، که حاوی نقوش و عناصر فرنگی بودند، در نقوش فرش نیز تأثیر گذاشتند. اما در دوره گوبلن کرمان، با تقاضای آمریکا مبنی بر استفاده از نقوش گل‌فرنگ و گوبلن فرانسه، ساختار و عناصر فرش کرمان تحت تأثیر فرش‌های آوسن و ساوونری قرار گرفت. در این مقاله سعی شده است با مطالعه بر روی این دو گونه فرش نحوه ارتباط نقوش فرش فرانسه و دوره گوبلن کرمان بیان شود و با مقایسه طرح‌ها و نقوش، شباهت‌ها و تفاوت‌ها مشخص شود که تا چه حد فرش کرمان از فرش فرانسه تأثیر گرفته است؟ آیا طراحان به کپی‌برداری از طرح‌ها می‌پرداختند؟ یا این که طرح‌ها را تلفیق می‌کردند؟ بنابراین برای یافتن نتیجه‌ای دقیق ۶۵ نمونه نقشه فرش از دوره گوبلن کرمان با روش میدانی جمع‌آوری شد. همچنین ۷۰ نمونه از فرش‌های

فرانسه با روش کتابخانه‌ای عکاسی شد. با تطبیق این نقشه‌ها و با روش توصیفی، تحلیلی و مقایسه‌ای به بیان وجوه اشتراک و افتراق آن‌ها پرداخته و مشخص شد که هیچ گونه کپی‌برداری صورت نگرفته است و در دوره گوبلن، طراحان فرش کرمان از نقوش فرش فرانسه تأثیر گرفته‌اند. در برخی موارد اقتباس نیز در فرش‌ها صورت گرفته است، که خود به ابداع طرح‌هایی جدید منجر شد. با توجه به شبیه بودن ترکیب و ساختار دو گونه فرش، رنگ‌های مورد استفاده در فرش‌های کرمان، برخلاف اغلب فرش‌های فرانسه، روشن و مات است و همچنین علی‌رغم این که اساس طراحی فرش فرانسه که از شرق گرفته شده است، تناسبات در آن‌ها نسبت به فرش کرمان بسیار کمتر رعایت شده است.

واژه‌های کلیدی: مطالعه تطبیقی، فرش فرانسه، فرش کرمان، گوبلن، آوسن، ساوونری.

دوفصلنامه
علمی - پژوهشی
انجمن علمی
فرش ایران
شماره ۲۹
بهار و تابستان ۱۳۹۵

۴۵

■ مقدمه

فرش کرمان پیشینه‌ای طولانی و در طرح و نقش درخشندگی و تنوع بسیار دارد. در مطالعه سیر و تحول نقوش فرش کرمان، و با توجه به نظریات ادواردز و پرهام، طرح‌ها به چند دوره تقسیم می‌شوند: دوره نقوش شالبافی، بهارستان، کلاسیک، متن پوشیده، گل افشان، گوبلن، باب آمریکایی. با مطالعه طرح‌ها و دوره‌های فرش کرمان درمی‌یابیم که تنها نقوش دوره گوبلن است که با دیگر دوره‌ها تفاوت دارد. این امر نیز به دلیل تقاضای بازار آمریکا و خواستن فرش‌هایی به سبک فرانسه بود. به همین دلیل رابطه‌ای بین نقوش فرش کرمان و فرانسه ایجاد شد که در نگاه اول شباهت زیادی بین این دو گونه فرش‌ها دیده می‌شود. ترنج‌های بیضی‌شکل و نقوش گل‌فرنگ و برگ‌فرنگ بسیار در هر دو گونه مشاهده می‌شود. از این رو، فرش‌های این دوره با دوره‌های قبلی تفاوت بسیار دارد. تفاوتی که در نقوش این دوره با نقوش دیگر دوره‌ها ایجاد شد، باعث شد نظریات متفاوتی در خصوص کپی بودن یا تلفیقی بودن این فرش‌ها مطرح شود، از جمله سیروس پرهام که عقیده دارد در طرح‌های دوره گوبلن از زیبایی و تناسب فرش‌های اصیل کرمان خبری نیست. این امر به این دلیل است که نقش‌های آبوسن و ساوونری یکراست از فرانسه می‌رسید و به دست نقاشان کرمانی کپی‌برداری می‌شد. وی این نقشه‌ها را نتیجه تقلید و کپی‌برداری از نقشه‌های فرانسه می‌داند (پرهام، ۱۳۵۷، مقدمه). اما سیسیل ادواردز در کتاب قالی ایران چنین اظهار می‌دارد که نقشه‌های این دوره حاکی از آمیزش طرح‌های فرانسه و ایران است، وی همچنین عقیده دارد طراحان کرمان از نقوش فرش فرانسه تنها تأثیر گرفته‌اند (ادواردز، ۱۳۵۷، ۲۳۸). شیرین صوراسرافیل نیز نظر پرهام را در کتاب طراحان بزرگ فرش ایران آورده است (صوراسرافیل، ۱۳۸۱، ۳۱۴). ابوالفضل

وکیلی نیز این دوره از طرح‌های کرمان را اقتباس شده از طرح‌های فرش فرانسه می‌داند (وکیلی، ۱۳۸۲، ۸۳). دیدن این دو گونه نقوش و همچنین تفاوت نظرهایی که در مورد این نقوش مطرح بود باعث شد پژوهشی در این زمینه صورت گیرد. در مورد پیشینه این پژوهش، تا به امروز تحقیقات چندی انجام گرفته، از جمله یک مقاله با عنوان «تحلیل نشانه معناشناختی سازوکار روابط بینا فرهنگی در نظام گفتمانی فرش کرمان» نوشته زکریایی کرمانی که در سال ۱۳۹۱ انجام گرفته است. در این مقاله وی دو نمونه از قالی‌های تصویری دوره قاجار و یک نمونه از گوبلن‌های فرانسه را بررسی و طبق نظریه زنت به تطبیق و روابط بینا فرهنگی فرش فرانسه و کرمان پرداخته است. پژوهش دیگری در قالب پایان‌نامه با عنوان «مطالعه تطبیقی طبیعت‌گرایی طرح و نقش در فرش ایران و فرانسه» در سال ۱۳۸۹ صورت گرفته. در این پژوهش، خسروی فر به تطبیق نقوش فرش‌های کرمان و کاشان با فرش فرانسه پرداخته است، وی تطبیق این چند گونه فرش را از زمان صفوی آغاز کرده است. اما به طور اخص در مورد تطبیق فرش فرانسه و فرش گوبلن کرمان در دوره پهلوی، پژوهش تطبیقی صورت نگرفته است. با مقایسه این دو گونه، رابطه بین فرش فرانسه و دوره گوبلن کرمان هر چه بیشتر مشخص می‌شود. این تحقیق بر این فرضیه صورت گرفته است که طراحان کرمان به تقلید صرف از فرش‌های فرانسوی نپرداختند و تنها از آن‌ها الهام گرفته‌اند. از آن‌جا که در این مقاله تنها به مقوله طرح و نقش پرداخته شده، پس از توضیحاتی که در مقوله فرش کرمان و فرانسه داده می‌شود، به مطالعه تطبیقی در خصوص طرح، نقش، رنگ و تناسبات این دو گونه فرش‌ها پرداخته شده، و در نتیجه وجوه اشتراک و افتراق آن‌ها بیان شده است.

فرش کرمان

قالی کرمان در طول تاریخ فرش‌بافی از مرغوب‌ترین قالی‌های ایران و جهان بوده است اما تاریخ دقیق آغاز آن در شهر کرمان مشخص نیست. قدیمی‌ترین نمونه‌های به دست آمده از فرش کرمان مربوط به دوره صفویه است و این امر موجب شده تا اکثر صاحب‌نظران و کارشناسان این فن، قدمت قالیبافی را در کرمان به دوره صفویه نسبت دهند. پس از دوران صفویه به دلیل هرج و مرج و آشوب‌های داخلی، فرش قابل توجهی از دوران افشار و زند باقی نمانده است. در اوایل دوران قاجار نیز وضع قالیبافی به همین منوال ادامه داشت و نمونه چندانی از قالی کرمان در این زمان به جا نمانده است. اما در اواخر دوره قاجار (نیمه دوم قرن ۱۳ ه. ش) فرش کرمان رونق دوباره گرفت و از لحاظ کمی و کیفی بسیار پیشرفت کرد و قالیبافی با تولید گسترده آغاز شد. دلایل متعددی موجب این امر شد که مهم‌ترین آن‌ها برقراری ثبات امنیتی و سیاسی در کشور و گسترش روابط با سایر کشورها و افزایش تقاضا برای فرش ایران مخصوصاً کرمان بود. همچنین در همین زمان شالبافی که صنعت عمده کرمان بود رو به زوال رفت و زمینه برای گسترش صنعت قالیبافی به خوبی مهیا شد.

در واقع دوران بعد از انقلاب صنعتی اروپا، یکی از پررونق‌ترین دوران قالیبافی کرمان است. این حرفه در کرمان به طور جدی از قرن نوزدهم میلادی به همت تجار تبریزی شکل گرفت. آنان چون میزان تولیدات این منطقه را برای صدور به کشورهای اروپایی از طریق تبریز و ترکیه کافی نمی‌دانستند با ایجاد کارگاه‌های متعدد آغازگر دوره‌ای درخشان از هنر قالیبافی این منطقه بودند. در اواخر دوره قاجاریه شرکت‌های خارجی و برخی از افراد محلی نقش حمایت‌کنندگی تجار تبریزی را عهده‌دار شدند. این شرکت‌ها خود

مستقلاً شروع به تولید فرش و به دنبال آن ترسیم نقشه‌های قالی کردند. در این زمان تأسیس کمپانی‌های فرش‌بافی خارجی در کرمان و ایجاد کارگاه‌های بزرگ قالیبافی باعث رونق هر چه بیشتر قالیبافی در منطقه کرمان شد. از شرکت‌های خارجی تولید فرش کرمان می‌توان به کمپانی شرق لندن، شرکت عطیه بروس، کمپانی قازان قاریت و ... اشاره کرد، اما مهم‌ترین این شرکت‌ها کمپانی O.C.M یا همان کمپانی شرق لندن بود. این کمپانی به سرپرستی تیمو یاناکي^۱ تا سال ۱۳۱۴ ه. ش در کرمان فعالیت می‌کرد (عزیز طائمه، ۱۳۸۷، ۹۴). طرح‌های بسیار زیبایی از این کمپانی به جا مانده است که به قلم طراحان ماهری چون خاندان شاه‌رخ، شیخ حسین زینی، علی محمد طاهر کاشی و ... بوده است. تولیدکنندگان داخلی نیز در این زمان در رقابت با کمپانی‌های خارجی فعالیت گسترده‌ای داشتند. بزرگ‌ترین آن‌ها محمد ارجمند کرمانی، احمد دیلمقانی، اکبر رشیدفرخی و ... بودند. اما از سال ۱۳۱۴ دولت وقت امتیاز کمپانی‌های خارجی را به تولیدکنندگان داخلی واگذار کرد و شرکت سهامی فرش جای کمپانی O.C.M را گرفت و تولید فرش تا این زمان کماکان ادامه دارد با این تفاوت که فاقد رونق آن زمان است.

نقوش فرش کرمان

در نیمه دوم قرن ۱۳ هجری، هنر شالبافی رکود یافت و قالیبافی جای آن را گرفت و طرح‌های شال به قالی انتقال یافتند. به همین دلیل نقوش قالی این دوره به نام دوره نقوش شالبافی نام گذارده شده است (سیسیل ادواردز، ۱۳۵۷، ۳۷۵). طراحان قالی در کرمان در این موج تازه گسترش قالیبافی، طرح‌هایی بر اساس نقشه شال‌های کرمان یعنی نگاره «بته‌جقه» و کاربردهای گوناگون آن تهیه می‌کردند. به دلیل الهام گرفتن طراحان قالی از همین شال‌های ترمه، سیروس

پرهام این دوره را دوره ترمه نامگذاری کرده است (پرهام، ۱۳۷۵، مقدمه). در اواخر این دوره (دهه ۱۲۸۰-۱۲۹۰ ه. ش)، با ورود صنعت عکاسی و چاپ، قالی‌های بسیار زیبا با طرح تصویری بسیار ماهرانه ظهور یافتند که بسیاری از آن‌ها حاوی نقوش نمادین بودند. علاوه بر این، طرح‌های دیگری نیز در فرش رواج یافت که سرشار از گل و بوته‌های زیبا و طبیعت‌گرایانه بودند به طوری که پرهام این دوره را دوره بهارستان نامید (همانجا). در این برهه از زمان، که اوج فرش‌بافی کرمان بود، چنین فرش‌های زیبا و هنری در هنر فرش‌بافی کرمان تجلی یافت. پس از این دوره، با پایان یافتن جنگ جهانی اول و تغییر سلیقه بازار در آمریکا، تغییر اساسی در طرح‌های کرمان به وجود آمد و نقش و نگارهای صفوی مورد تقلید هنرمندان کرمان قرار گرفت. نقوش اسلیمی و گل‌های شاه‌عباسی و نقشه‌های قاب قرآنی و لچک ترنج‌های انبوه رایج شد. این دوره را سیسیل ادواردز به علت بازگشت به نقوش صفوی دوره بازگشت یا دوره کلاسیک نام نهاده است (سیسیل ادواردز، ۱۳۵۷، ۲۳۷).

پس از دوره کلاسیک، به علت بحران اقتصادی در آمریکا و توقف خریدها و سفارشات، شاهد تمایل طراحان به نقوش دوره قبل هستیم و نقش و نگارهای طبیعت‌گرای کرمان سراسر متن فرش را می‌پوشاند. به همین علت این دوره به دوره متن پوشیده شهرت یافته است. پس از دوره متن پوشیده طرح‌های گل افشان فرامی‌رسد. در این دوره اکثراً طرح‌های لچک ترنج کف‌ساده و دسته‌گلی در فرش تجلی یافت. پس از دوره گل افشان با تقاضای بازار آمریکا طرح‌های قالی با تأثیرپذیری از نقش‌های «آبوسن» و «ساوونری» فرانسه، دوره‌ای به نام دوره گوبلن شروع شد (همان، ۲۳۸). در بخش‌های آتی به شرح این دوره پرداخته خواهد شد.

آغاز قالیبافی فرانسه

دوران تاریخی و پیشرو قالیبافی فرانسه بین سال‌های ۱۸۶۰-۱۶۲۰ م (۱۲۳۹-۹۹۹ ه. ش) (قرن هفدهم تا اواسط قرن نوزدهم) یا به عبارتی از اواخر حکومت هنری چهارم و آغاز لویی سیزدهم تا پایان حکومت لویی هجدهم است (مجبایی، ۱۳۸۸، ۲۱۲). در این زمان کارگاه‌هایی برای بافت فرش در فرانسه راه‌اندازی شد. از مهم‌ترین آن‌ها می‌توان به کارگاه‌های آبوسن و ساوونری اشاره کرد به طوری که می‌توان گفت همه فرش‌های قدیمی فرانسه که ما می‌شناسیم تحت مدیریت این دو شرکت هستند (far-aday, 1990, 83). تا اواسط قرن هفدهم در پاریس فرش‌هایی برای دربار لویی سیزدهم و چهاردهم توسط شرکای آبوسن و ساوونری تولید می‌شد که از لحاظ فنی و زیبایی مدیون سنت‌های شرقی است، هر چند منبع الهام طرح و نقش آن تزئینات دکوراسیون فرانسوی است. کارگاه ساوونری در پاریس که در سال ۱۶۲۸ م (۱۰۰۷ ه. ش) تأسیس شد محصولات خود را برای تزئین کاخ‌های سلطنتی همچنین برای پیشکش به دیپلمات‌ها و مقامات دولتی عالی‌رتبه ارائه می‌داد (پایدارفرد، ۱۳۹۱، ۴۸). اما «با اطمینان می‌توان گفت که فرانسویان فرش‌بافی را (حتی اگر ۴۰۰ سال پیش، از قرن هفدهم نیز شروع کرده باشند) از شرقیان فرا گرفته‌اند» (مجبایی، ۱۳۸۸، ۲۱۵).

آبوسون

آبوسون شهری کوچک در مرکز فرانسه است. شرکت سلطنتی آبوسون در سال ۱۶۶۵ م (۱۰۴۴ ه. ش) راه‌اندازی شد (Hamlyn, 1966, 106 & 150). آبوسون در دوره لویی پانزدهم پرکارترین زمان کاری خود را داشت و البته منحصراً برای شاه تا اوایل قرن نوزدهم فرش تهیه می‌کرد. فرش‌های آبوسون عمدتاً توسط خود بافندگان طراحی می‌شد (مجبایی، ۱۳۸۸،

۲۱۹). اما مهم‌ترین فرش‌های آبوسون اوایل قرن نوزدهم تولید شدند (Hamlyn, 1966, 153).

تصویر ۱. فرش آبوسن (منبع: Sakhai, 2008, 265)

ساوونری

ساوونری از کلمه فرانسوی *savon* به معنی صابون گرفته شده است. در سال ۱۶۰۷ م (۹۸۶ ه. ش) ساخت کارخانه صابون‌سازی در روستایی واقع در غرب پاریس به نام ساوونری آغاز شد. ساخت کارگاه صابون‌سازی در سال ۱۶۰۹ م (۹۸۸ ه. ش) رها شد و ساختمان آن متروک و نیمه‌کاره باقی ماند. در سال ۱۶۱۰ م (۹۸۹ ه. ش) ماری دومدیچی^۴، کفیل لویی سیزدهم، ساختمان نیمه‌کاره کارگاه ساوونری را بازسازی و از آن به جای پرورشگاه کودکان بی‌سرپرست استفاده کرد. در سال ۱۶۲۴ م (۱۰۰۳ ه. ش) سیمون لوردت که از استادکاران پیر دوپون^۵ بود به ماری دومدیچی پیشنهاد راه‌اندازی کارگاه صنایع‌دستی و فرش‌بافی را در یتیم‌خانه ساوونری داد. او پیشنهاد کرد تا از کودکان بی‌سرپرست برای تولید و بافت فرش در این یتیم‌خانه استفاده شود. در سال ۱۶۲۶ م (۱۰۰۵ ه. ش) او رسماً از دوپون جدا شد و در سال ۱۶۲۷ م (۱۰۰۶ ه. ش) رسماً کارگاه فرش‌بافی ساوونری را راه‌اندازی کرد (مجبایی، ۱۳۸۸، ۲۱۶). لویی سیزدهم امتیاز تولید فرش را به

این شرکت واگذار کرد (Hamlyn, 1966, 126). در سال ۱۶۷۳ م (۱۰۵۲ ه. ش) لویی چهاردهم کارخانه ساوونری را متعلق به دربار اعلام کرد و مسئولیت آن را مستقیماً بر عهده گرفت. در سال ۱۷۱۴ م (۱۰۹۳ ه. ش) مدیریتی مستقیم از سوی دربار برای کارگاه ساوونری تعیین شد. فرش‌های ساوونری بعدها برای تزئین قصر لوور^۶ و ورسای^۷ استفاده شد. کارگاه ساوونری در سال ۱۸۲۵ م (۱۲۰۴ ه. ش) موقتاً تعطیل و ماشین‌آلات آن به کارخانه گوبلن منتقل شد (مجبایی، ۱۳۸۸، ۲۱۶).

تصویر ۲. فرش ساوونری (منبع: Bennett, 2004, 282)

گوبلن

فرشهایی که در کرمان تحت تأثیر نقوش فرش فرانسوی آبوسون و ساوونری بافته شدند با نام گوبلن^۸ شهرت یافتند. به همین دلیل لازم است که توضیحاتی در مورد گوبلن داده شود. ژان گوبلن^۹ فردی است که در قرن پانزدهم میلادی کارگاه‌های معظم رنگرزی را در پاریس افتتاح کرد. در قرن شانزدهم، او اولین کارگاه‌های گوبلن‌بافی را، که بر اساس شیوه بافت تاپستری^{۱۰} به وجود آمده بود، به مجموعه کارگاه‌های رنگرزی خود افزود. اما در دوره هنری دوم هنر گوبلن‌بافی به شدت رو به انحطاط نهاد. با روی کار آمدن هنری چهارم در فرانسه نسل جدیدی از طراحان، رنگرزان و بافندگان فلاندری به فرانسه کوچانده شدند و در

کارگاه‌های گوبلن بافی شروع به کار کردند. این مهم سبب شد تا این صنعت مجدداً اوج بگیرد. به احترام ژان گوبلن ساختمان اولین کارگاه او در پاریس گوبلن نامیده شد. در گوبلن تاپستری‌های دیوارکوب و سایر منسوجات سلطنتی برای دربار فرانسه تولید می‌شد. در سال ۱۸۲۶ م (۱۲۰۵ ه. ش) تعدادی از کارگران و بافندگان ساوونری همراه ماشین‌آلات این کارخانه به گوبلن منتقل شدند تا فرش‌بافی نیز در آنجا رواج یابد. اما سبک تولیدات گوبلن تغییر نکرد و گوبلن به تولید تاپستری ادامه داد (همان، ۲۱۷). فرش و رده‌های دستباف ساوونری در زمان لویی چهاردهم، بین سال‌های ۱۶۸۵-۱۶۷۰ م (۱۰۶۴-۱۰۴۹ ه. ش) در کارخانه گوبلن به نمایش درآمدند و شاید به همین علت طرح‌های این فرش‌ها در ایران با نام طرح گوبلن معروف شده است (پایدارفرد، ۱۳۹۱، ۵۰).

فرش‌های فرانسوی بیشتر دارای ترنج‌های بیضی‌شکل هستند و موتیف اصلی در این فرش‌ها گل‌فرنگ و برگ‌فرنگ است که به صورت بسیار طبیعی و با سایه‌روشن‌هایی در فرش جلوه‌گر شده‌اند.

دوره گوبلن فرش کرمان

با مسافرت‌های مکرر درباریان و پادشاهان، به ویژه به کشورهای فرانسه و انگلیس، نمونه‌های مختلفی از عناصر تزئینی گل‌فرنگ‌مآب به همراه دیگر عناصر تزئینی اروپایی به ویژه فرانسه و انگلیس در عمارت‌ها و بناهای اواخر دوران قاجار به ویژه سردر ورودی منازل، پنجره‌ها و سرستون‌ها اوج حضور فراگیر طرح‌هایی از این قبیل در هنرهای ایرانی بوده است (ژوله، ۱۳۸۱، ۳۴). در مطالعه نقشه‌های فرش کرمان نمونه‌هایی از این نوع عناصر تزئینی از جمله گل‌فرنگ و برگ‌فرنگ مشاهده می‌شود. به گفته سیسیل ادواردز با اتمام جنگ جهانی دوم استفاده از نقشه‌های گوبلنی نیز در کرمان شروع شد. تجار آمریکایی و خارجی

خواستار طرح‌هایی به سبک قالی فرانسه شدند و جز آن چیزی نمی‌خواستند. در اواسط دهه ۱۳۲۰ تا اواسط دهه ۱۳۳۰ ه. ش گرایش به طرح‌های فرانسوی طرفداران بیشتری پیدا کرد و جنبه عمومی یافت. صدها قالی با این نوع طرح و کاملاً شبیه یکدیگر به کشور ایالات متحده آمریکا حمل شد (ادواردز، ۱۳۵۷، ۲۳۸-۲۳۲) اما کاربرد این طرح در فرش‌های کرمان در سال‌های ۱۳۲۷ و ۱۳۲۸ ه. ش به اوج خود می‌رسد. جالب است که در طی بررسی‌های نقشه‌های به دست آمده، حدود ۸۰ درصد آن‌ها تاریخ ۱۳۲۸-۱۳۲۷ ه. ش درج شده است. در این سال‌ها بازار آمریکا و اروپا خواستار طرح‌هایی خلوت و با گل‌ها و برگ‌های درشت بودند و از این رو طرح‌هایی برگرفته از هنرهای تزئینی نظیر گنچری‌ها و همچنین نقوش قالی‌های شرکت آبوسون و ساوونری فرانسه در کرمان بافته شد (تصویر ۳). به همین دلیل به نقشه گوبلن نقشه اروپایی نیز می‌گویند (آذرباد و حشمتی رضوی، ۱۳۷۳، ۹۱).

تصویر ۳. نمونه گوبلن کرمان (منبع: آرشیو شرکت فرش کرمان)

طرح‌ها به وفور مشاهده می‌شود. حاشیه این طرح‌ها اکثراً به صورت حاشیه شکسته است. این نوع حاشیه در دوره‌های قبل در فرش نمود پیدا کرده بود اما در این دوره اکثر فرش‌ها با این نوع حاشیه بافته می‌شوند. این طرح‌ها اکثراً دارای ترنج‌های بیضی‌شکل بزرگ و متن ساده بودند. حاشیه فرش نیز بدون رمز مشخص دور تا دور فرش را گرفته است. «در برخی از این طرح‌ها در لچک ترنج و حاشیه طرح طراح فضای خالی بین گل‌ها را به صورت مشبک و حصیری طراحی می‌کرد» (مصاحبه با میسر جانی، ۱۳۹۱) (تصویر ۴). تعداد رنگ این گونه طرح‌ها نسبت به دیگر نقوش فرش کرمان بسیار محدود بود و رنگ‌های مات و ملایمی مانند کرم، آبی، صورتی، خاکی و سنجیدی داشتند.

سیسپیل ادواردز نمونه‌هایی از نقشه‌های این دوره را آورده است (تصویر ۵) که تلفیق نقوش دوره گل افشان را با نقوش گوبلن فرانسه نشان می‌دهد. در تحقیقات به عمل آمده تعدادی نقشه گوبلن به دست آمده که همانند نمونه‌هایی است که سیسپیل ادواردز در کتاب قالی ایران آورده است (تصویر ۶ و ۷).

تصویر ۴. جزئیاتی از فرش گوبلن کرمان

از ویژگی‌های این طرح می‌توان به استفاده از نقش گل‌فرنگ اشاره کرد که از نقش‌مایه‌های اصلی طرح گوبلن است که اغلب با رنگ صورتی و گلخاری^{۱۱} در این فرش‌ها جلوه‌گری می‌کند. از دیگر عناصر می‌توان به برگ‌فرنگ‌هایی اشاره کرد که در لچک ترنج این

تصویر ۷. نقشه قالی دوره گوبلن
(منبع: آرشیو شرکت فرش کرمان)

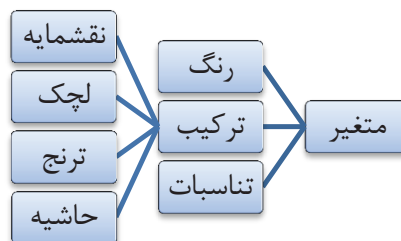

تصویر ۶. نقشه قالی دوره گوبلن
(منبع: آرشیو شرکت فرش کرمان)

تصویر ۵. طرح گل افشان به سبک فرانسوی:
(منبع: ادواردز، ۱۳۵۷، ۳۰۲)

سیسیل ادواردز نمونه‌های دیگری را نیز در کتاب خود آورده است که تلفیق سبک گوبلن فرانسه با سبک دوره کلاسیک و دوره گل افشان را نشان می‌دهد.

نمودار ۱. متغیرها جهت تطبیق فرش فرانسه و فرش گوبلن کرمان
(منبع: نگارندگان)

تطبیق فرش فرانسه و فرش دوره گوبلن کرمان

بنا بر نظریات متفاوتی که در کتب گوناگون در مورد فرش کرمان و فرانسه آمده است، میان فرش‌های فرانسوی، که اکثر آن‌ها مربوط به شرکت‌های آبوسن و ساوونری هستند، و همچنین نقشه‌هایی از فرش‌های دوره گوبلن کرمان، مقایسه و تطبیقی صورت گرفته است. لازم به ذکر است که ۶۵ نمونه نقشه فرش

کرمان در دوره گوبلن و ۷۰ نمونه فرش فرانسه جمع‌آوری شده است، بر اساس چندین متغیر، تطبیق و مقایسه میان این نمونه‌ها صورت گرفته و متغیرها در نمودار ۱ آورده شده است.

در تطبیق دو گونه فرش مورد نظر متغیرهای دیگری را نیز می‌توان در نظر گرفت از جمله اندازه و تراکم یا رج‌شمار. اما از آن‌جا که اطلاعات این موارد در مورد فرش فرانسه در دست نیست لذا به همین موارد که در نمودار ۱ اشاره شده، پرداخته شده است. در متغیر ترکیب، مواردی چون لچک، ترنج، حاشیه و نقش‌مایه‌های درون متن نیز بررسی شدند.

با توجه به این‌که روش تحقیق، توصیفی تحلیلی و کیفی است، نمونه‌ها به روش غیراحتمالی و از نوع هدفمند انتخاب شده‌اند. بنابراین از میان عکس‌ها و نقوش موجود ۶ نمونه از هر کدام انتخاب شد تا وجه اشتراک و افتراق دو گونه فرش با مقایسه و تطبیق به نحوی دقیق‌تر بیان شود و پژوهش را به اهداف تعیین شده برساند.

جدول ۱. جزئیات دو گونه فرش

	
تصویر ۹ نقشه فرش فرانسه (منبع: Sakhai, 8002, 862)	تصویر ۸. نقشه فرش کرمان - طراح: محمدعلی شاهرخ (منبع: آرشیو شرکت فرش کرمان)

(منبع: نگارندگان)

در این جدول دو نمونه فرش از کرمان و فرانسه آورده شده است که از لحاظ ترکیب هر دو ساختاری شبیه به هم دارند و هر دو دارای ترنج های ۱/۱ هستند که هیچ گونه قرینگی در آن دیده نمی شود. همچنین هر دو گونه فرش قاب بندی ای دارند که در فرش فرانسه محسوس تر است (تصاویر ۱۰ و ۱۱). در

فرش فرانسه قاب بندی ها با خطوط ضخیم و با رنگ طلایی طراحی شده که نشان دهنده تأکید بر آن هاست. اما فرش کرمان در این مورد از فرش فرانسه تأثیر نگرفته و تنها با نقش مایه برگ فرنگ فضای رنگی را از هم جدا کرده است.

جدول ۲. جزئیات دو گونه فرش

تصویر ۱۰. (سمت راست): قاب بندی فرش فرانسه تصویر ۱۱. (سمت چپ): نوع قاب بندی فرش گوبلن کرمان.		
تصویر ۱۲. (سمت راست): گل و گلدان در فرش فرانسه تصویر ۱۳. (سمت چپ): نمونه گل و گلدان در فرش کرمان		

(منبع: نگارندگان)

گلدان هایی که در خط طول و عرض قرینه فرش طراحی شده نیز غیر قرینه هستند (تصاویر ۱۲ و ۱۳). اما نوع گل های مورد استفاده در دو گونه با هم متفاوت است. در فرش کرمان از انواع گل ها استفاده شده است اما گل های به کار رفته در فرش فرانسه نسبت به فرش کرمان از تنوع کمتری برخوردار است. می توان گفت در فرش فرانسه تنها از گل فرنگ و برگ فرنگ استفاده

شده است. اما در فرش کرمان از انواع گل ها استفاده شده لذا نقش مایه های اصلی گل فرنگ و برگ فرنگ هستند.

از لحاظ تناسبات^{۱۲} نیز فرش ها متفاوت اند. در فرش کرمان تناسب بین ترنج و حاشیه و متن کاملاً رعایت شده، اما در فرش فرانسه ترنج تمام عرض فرش را گرفته است.

جدول ۳. جزئیات دو گونه فرش

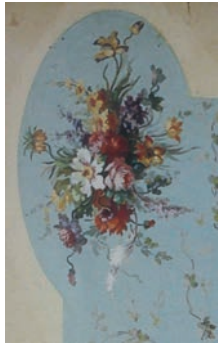
	
تصویر ۱۵. فرش آبوسن قرن نوزدهم م (منبع: Sakhai, 2008, 268)	تصویر ۱۴. نقشه گوبلن کرمان - ۱۳۲۷ ه. ش. طراح: علیرضا مایل (منبع: آرشیو شرکت فرش کرمان)

(منبع: نگارندگان)

دیگر تزئینات نیز بهره برد (تصاویر ۱۶ و ۱۷). حاشیه و گوشه فرش‌ها کاملاً متفاوت از یکدیگر طراحی شده‌اند. حاشیه فرش فرانسه با قاب‌بندی و خطوط مستقیم و نقش آن نیز بسیار ساده طراحی شده است به طوری که حاشیه فرش کرمان با برگ‌فرنگ، که در اصطلاح کرمان به آن برگ چدنی می‌گویند، قاب‌بندی شده است. همچنین نقش حاشیه فرش کرمان بسیار پرکار و با انواع تزئینات طراحی شده است (تصاویر ۱۸ و ۱۹).

طراح نقشه فرش مربوط به کرمان در این جدول علیرضا مایل است. در بررسی نقشه‌های دوره گوبلن مشاهده شد که وی یکی از طراحان خلاق و صاحب‌سبک این دوره بوده است. از لحاظ ترکیب، هر دو نمونه دارای متن کف‌ساده و ترنج ۱/۱ هستند اما، همان‌طور که در جدول قبل نیز مشاهده شد، ترنج فرش فرانسه به صورت دسته‌گل کاملاً طبیعت‌گرا ظاهر شده اما طراح در ترنج فرش کرمان سعی کرده است از قاب‌بندی و

جدول ۴. جزئیات دو گونه فرش

تصویر ۱۶ (سمت راست): ترنج فرش فرانسه تصویر ۱۷ (سمت چپ): ترنج فرش گوبلن کرمان. (در جزئیات مشاهده می‌شود که ترنج دو گونه فرش کاملاً با یکدیگر متفاوت‌اند. در ترنج فرش فرانسه از گل‌های کاملاً طبیعت‌گرا استفاده شده است.)		
--	---	--

تصویر ۱۸. (سمت راست): گوشه و حاشیه فرش فرانسه تصویر ۱۹. (سمت چپ): گوشه و حاشیه فرش گوبلن کرمان. (در اینجا فرش فرانسه با نقش مایه‌های ریز و بسیار ساده طراحی شده و چیزی که جلب توجه می‌کند قاب‌بندی کار است. همانند طرح جدول ۳، این قاب‌بندی با خطوط ضخیم و با رنگ طلایی است. اما در فرش کرمان برخلاف فرش فرانسه جزئیات بسیار پرکار است.)		
---	---	---

(منبع: نگارندگان)

هر دو گونه فرش تقریباً تناسبات را رعایت کرده‌اند اما ترنج فرش فرانسه کوچک‌تر از حد استاندارد است. هر دو همانند دو نمونه قبل از رنگ‌های روشن استفاده کرده‌اند اما رنگ فرش کرمان کمی مات به نظر می‌رسد. لازم به ذکر است که در دو نمونه فرش فرانسه (جدول ۱ و ۳) از رنگ سیاه استفاده شده است حاشیه بیرونی فرش‌ها خطی ضخیم به رنگ سیاه است، در صورتی که در فرش کرمان از رنگ سیاه استفاده نمی‌شود.

جدول ۵. جزئیات دو گونه فرش

	
تصویر ۲۱. فرش ساوونری (منبع: (Faraday, 1990, 90)	تصویر ۲۰. نقشه فرش گل افشان به سبک فرانسوی (منبع: آرشیو شرکت فرش کرمان)

(منبع: نگارندگان)

طوری که در فرش فرانسه رنگ غالب زرد طلایی است. همچنین از رنگ سیاه در لچک استفاده شده است که این نوع رنگ‌بندی در فرش کرمان استفاده نمی‌شود. در فرش کرمان طبق معمول تناسبات کاملاً رعایت شده است، اما در فرش فرانسه اندازه حاشیه و ترنج نسبت به اندازه کل فرش کوچک ترسیم شده است.

در نمونه طرح‌های این جدول مشاهده می‌شود که طراح کرمانی تا حدودی از ترکیب فرش فرانسوی تقلید کرده است (تصاویر ۲۲ و ۲۳). اما با دقت در جزئیات می‌توان دریافت که در نمونه گوبلن کرمان از تزئینات و گل‌های متفاوت استفاده شده است. همانطور که در طرح مشاهده می‌شود، رنگ متن فرش کرمان سنجیدی و حاشیه آن آبی است. به

جدول ۶. جزئیات دو گونه فرش

	
تصویر ۲۳. گوشه فرش گوبلن کرمان	تصویر ۲۲. گوشه فرش فرانسه
گوشه دو گونه فرش (با دقت در جزئیات مشاهده می‌شود که فرش کرمان تقلید صرف از فرش فرانسه نیست و در نوع نقش‌مایه‌ها و رنگ با فرش فرانسه متفاوت است.	

(منبع: نگارندگان)

یافت شده است (تصویر شماره ۲۴)، اما باز متن نقشه به صورت کف‌ساده کار شده است و تلفیق طرح دوره گل افشان و گوبلن فرانسه را نشان می‌دهد.

تفاوت دیگری که این دو نمونه فرش با یکدیگر دارند طراحی متن آن‌هاست. طراح در متن فرش کرمان تلفیقی از طرح گوبلن و طرح دوره گل افشان را خلق کرده است. حتی نمونه دیگری از این نقشه

تصویر ۲۴.

جدول ۷. جزئیات دو گونه فرش

	
تصویر ۲۶. فرش آپوسن (منبع: Faraday, 1990, 94)	تصویر ۲۵. فرش دوره گوبلن برای بافت ماهان (منبع: آرشیو شرکت فرش کرمان)

(منبع: نگارندگان)

کمتر رعایت شده و اندازه حاشیه به قدری کوچک شده که ارزش آن تنزل یافته است. رنگ‌های به کار رفته در فرش فرانسه نیز تیره‌تر از فرش کرمان است. در تصویر مشاهده می‌شود که در فرش فرانسه از رنگ سیاه برای سایه‌روشن استفاده شده در حالی که در فرش کرمان برای سایه زدن از رنگی تیره‌تر از رنگ نقش‌مایه استفاده شده است و این یکی از دلایلی است که فرش کرمان با رنگی روشن‌تر جلوه می‌کند.

در گونه‌های فرش این جدول نمونه‌ای از طرح دسته‌گلی مشاهده می‌شود. دسته‌گل‌هایی که در فرش فرانسه طراحی شده اغلب گل‌فرنگ و بسیار طبیعت‌گرا هستند. اما در نقشه کرمان نمونه گل‌فرنگ مشاهده نمی‌شود. طراح در این نقشه از گل‌های ریز و خاص طراحی کرمان استفاده کرده است. طراح برای نزدیک شدن به طرح گوبلن فرانسه از برگ‌فرنگ در متن و حاشیه بهره برده است. در فرش فرانسه برخلاف فرش کرمان تناسبات

جدول ۸. جزئیات دو گونه فرش

	
تصویر ۲۶. فرش آپوسن قرن نوزدهم م (منبع: Hamlyn, 1969, 141)	تصویر ۲۷. فرش کرمان - ۱۳۳۲ ه. ش (منبع: آرشیو شرکت فرش کرمان)

(منبع: نگارندگان)

در ترکیب و ساختار هر دو نمونه ترنج به صورت ۱/۱ و کامل طراحی شده است. در متن فرش فرانسه از قاب بندی با خطوط ضخیم استفاده شده اما متن فرش کرمان کاملاً متفاوت طراحی شده و از شاخه های افشان خلوت رایج در دوره گل افشان استفاده شده است. در حاشیه نمونه فرانسوی تزئینات هلالی شکلی وجود دارد که در فرش های فرانسه رایج

است. این تزئینات همان تزئینات پرده است که در دکوراسیون های فرانسوی استفاده می شود و در فرش اغلب در حاشیه طراحی می شود اما، همان طور که در نمونه کرمان مشاهده می شود، طراح از این تزئینات تأثیر گرفته اما با ماهیت کاملاً متفاوت، و در طراحی آن از انواع گل ها استفاده شده است (تصاویر ۲۹ و ۳۰). تناسب در هر دو گونه فرش رعایت شده و

جدول ۹. جزئیات دو گونه فرش

	
تصویر ۳۰. جزئیات فرش گوبلن کرمان	تصویر ۲۹. جزئیات فرش فرانسه
تفاوت طراحی تزئینات در دو گونه فرش	

(منبع: نگارندگان)

نسبت حاشیه و ترنج در حد استاندارد است. در هر دو گونه نیز از رنگ های روشن استفاده شده اما در نمونه فرانسوی از رنگ قرمز تیره مایل به سیاه در حاشیه و

قاب بندی درون متن استفاده شده است. در تصاویر این جدول نیز مشاهده می شود که در

جدول ۱۰. جزئیات دو گونه فرش

	
تصویر ۳۲. فرش ترنجی آپوسن قرن نوزدهم م (منبع: Milanese, 1999, 192)	تصویر ۳۱. فرش گوبلن کرمان، ۱۳۳۱ ه. ش (منبع: آرشیو شرکت فرش کرمان)

(منبع: نگارندگان)

هر دو گونه فرش تناسبات حفظ شده اما ترنج فرش فرانسه از حد استاندارد بزرگتر است. هر دو فرش به صورت کف ساده طراحی شده‌اند. عناصر اصلی در فرش فرانسه همان گلفرنگ و برگ‌فرنگ است و گل دیگری مشاهده نمی‌شود، اما در نمونه کرمان علاوه بر گلفرنگ از گل‌های متنوع دیگری که در دوره‌های قبل رواج داشته استفاده شده است. همچنین برگ‌فرنگ گوبلن کرمان با ظرافت بیشتری طراحی شده است (تصاویر ۳۳ و ۳۴). متن فرش فرانسه با رنگ قرمز تیره رنگ‌آمیزی

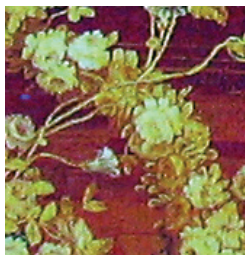
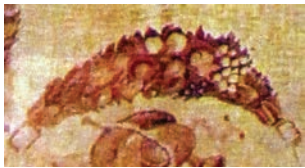
جدول ۱۱. جزئیات دو گونه فرش

تصویر ۳۳. (سمت راست): نمونه گل‌ها و برگ فرنگ در فرش فرانسه تصویر ۳۴. (سمت چپ): نمونه گل‌ها و برگ‌فرنگ‌ها در فرش گوبلن کرمان		
---	---	---

(منبع: نگارندگان)

شده و سایه برگ‌فرنگ‌ها در ترنج و قسمت‌هایی از حاشیه با رنگ سیاه مشخص هستند. اما در فرش کرمان همان رنگ‌های ملایم رایج مشاهده می‌شوند. در این جا نقش‌مایه‌هایی از دو گونه فرش فرانسه

جدول ۱۲. نقش‌مایه‌های فرش فرانسه و کرمان

تصویر ۳۵. (سمت راست): دسته گل حاوی گلفرنگ در فرش فرانسه تصویر ۳۶. (سمت چپ): دسته گل گوبلن کرمان		
تصویر ۳۷. (سمت راست): خوشه گل در فرش فرانسه تصویر ۳۸. (سمت چپ): خوشه گل گوبلن کرمان		

(منبع: نگارندگان)

و نقش مایه‌ها نیز مورد مطالعه قرار گرفتند. از لحاظ ترکیب، هر دو گونه فرش دارای ترنج بیضی و ۱/۱ هستند. حاشیه فرش اغلب به صورت شکسته یا مداخل است. مهم‌ترین نقش مایه‌های فرش فرانسه گل‌فرنگ و برگ‌فرنگ است که به وفور استفاده شده‌اند. اما در فرش کرمان علاوه بر این نقش مایه‌ها، از انواع گل‌های طبیعت‌گرای کرمان که در دوره‌های قبل نیز کاربرد داشت استفاده شده است. طراحان ساختار و ترکیب‌بندی فرش فرانسوی را با دوره‌های قبل تلفیق کرده‌اند، به طوری که اکثر فرش‌ها طرح گل افشان یا متن پوشیده به سبک فرانسوی دارند.

در فرش فرانسه، علاوه بر رنگ کرم و طلایی از رنگ‌های تیره مانند قهوه‌ای و قرمز تیره در متن فرش بسیار استفاده شده است. رنگ سیاه نیز جایگاه ویژه‌ای در فرش فرانسه دارد که هم در پس‌زمینه و هم به صورت سایه‌روشن از آن استفاده می‌شود. اما در فرش کرمان از رنگ سیاه استفاده نشده و برای سایه‌روشن از رنگی تیره‌تر از زمینه استفاده شده است. در فرش کرمان بیشتر از رنگ‌های مات و ملایم مانند کرم، آبی، دوغی، صورتی، سنجلی و خاکی استفاده شده است. به طور کلی تنوع رنگ در فرش کرمان بیشتر از فرش فرانسه است.

از لحاظ تناسبات نیز می‌توان گفت که در فرش کرمان تمامی اجزا متناسب‌اند اما در فرش فرانسه

فرش فرانسه و کرمان مشاهده می‌شود که طراح کرمانی سعی کرده است قالب و ساختار فرش فرانسه را حفظ کند اما در جزئیات از ریزنقش‌های دیگری استفاده کرده که همزمان اصالت فرش ایرانی را نیز نشان دهد.

■ نتیجه‌گیری

کرمان پیشینه‌ای طولانی در فرش‌بافی دارد و طرح و نقش آن درخشندگی و تنوع بسیار دارد. از میان دوره‌های فرش‌بافی کرمان، فرش‌های دوره گوبلن از نمونه فرش‌های تأثیر گرفته از فرش فرانسه هستند. به همین دلیل نقش‌های این دوره با دیگر دوره‌ها متفاوت شده است. این تأثیر همراه با ورود صنعت عکاسی، چاپ، کارت‌پستال‌های حاوی نقوش فرنگی آغاز شد. اما اوج گسترش طرح‌های گوبلن فرانسوی در فرش کرمان مربوط به سال‌های ۱۳۲۷ - ۱۳۲۸ ه. ش است که همراه با تقاضای آمریکا مبنی بر استفاده از نقوش گل‌فرنگ و گوبلن فرانسه است. ساختار و عناصر فرش این دوره تحت تأثیر فرش‌های آبوسن و ساوونری قرار گرفت.

در این پژوهش نمونه‌ها به روش غیراحتمالی و از نوع هدفمند انتخاب شده‌اند. متغیرهایی از جمله ترکیب، رنگ و تناسبات در نظر گرفته شده و طبق این متغیرها دو گونه فرش مورد تطبیق قرار گرفتند. در متغیر ترکیب مواردی چون، ترنج، حاشیه، لچک

روند را تداوم بخشند، چرا که بررسی هر چه بیشتر آن‌ها می‌تواند تاریخ قالیبافی ایران را هر چه روشن‌تر و آشکارتر سازد.

■ پی‌نوشت‌ها

۱. Timo Yanaki
۲. Aubusson
۳. Savonery
۴. Maria de' Medici
۵. Pierre DuPon
۶. Louvre
۷. Versai
۸. gublan
۹. Jone gublan
۱۰. Tapestry
۱۱. golkhari

۱۲. تناسبات فرش: اندازه ترنج یک‌سوم عرض فرش. عرض حاشیه برابر با یک‌سوم عرض فرش. طول واگیره حاشیه برابر با

ضمن این‌که اساس طراحی آن از فرش‌های شرقی گرفته شده، اصول طراحی رعایت نشده و نسبت حاشیه و متن و عناصر فرش تغییر کرده است.

با پی بردن به این اشتراک و افتراق بین دو گونه فرش می‌توان گفت که فرش کرمان تحت تأثیر فرش فرانسه قرار گرفته است و در مواردی اقتباس نیز مشاهده می‌شود، اما طراحان باذوق و خلاق کرمان هیچ‌گاه به کپی‌برداری صرف از طرح‌های فرانسه نپرداختند، بلکه با الهام گرفتن از آن‌ها به خلق طرحی جدید و نو پرداختند. طراحان در مدت‌زمان کوتاهی چنان این عناصر را در طرح فرش کرمان درآمیختند که اثری از ناهماهنگی و عدم تناسب در طرح‌ها دیده نمی‌شود.

مقوله تطبیق این نمونه فرش‌ها بسیار گسترده است و مطالعه و بررسی جامع‌تری می‌طلبد. با جمع‌آوری و بررسی نمونه‌های بیشتر نتایج دقیق‌تر و جامع‌تری نیز به دست می‌آید. امید است که پژوهشگران این

تفریق اندازه طول و عرض فرش است.

■ فهرست منابع

- ادواردز، سیسیل، (۱۳۵۷). *قالی ایران*، ترجمه مهین‌دخت صبا، تهران: انجمن دوستداران کتاب.
- آذریاد، حسن، فضل‌الله حشمتی رضوی، (۱۳۷۳). *فرشنامه ایران*، تهران: مرکز مطالعات فرهنگی.
- پایدارفرد، آرزو، (۱۳۹۱ تیرماه). فرش فرانسه: نشریه کتاب ماه هنر، شماره ۱۶۶، صص ۴۸-۵۱.
- پرهام، سیروس، (۱۳۵۷ اردیبهشت ماه). *نمایشگاه نقش‌های قالی کرمان*، موزه و مرکز فرهنگی و هنری صنعتی کرمان.
- خسروی‌فر، شهلا، (۱۳۸۹). *مطالعه تطبیقی طبیعت‌گرایی طرح و نقش در فرش ایران و فرانسه*، کاشان، پایان‌نامه کارشناسی ارشد.
- زکریایی کرمانی، ایمان، (۱۳۹۱). «تحلیل نشانه معنانشناختی سازوکار روابط بینا فرهنگی در نظام گفتمانی فرش کرمان»، *مطالعات تطبیقی هنر*، شماره ششم، پاییز و زمستان.
- ژوله، تورج، (۱۳۸۱). *پژوهشی در فرش ایران*، تهران: یساوی.
- صوراسرافیل، شیرین، (۱۳۸۱). *بزرگترین طراحان فرش ایران*، تهران: پیکان.
- عزیزطائمه، اکرم، (۱۳۸۷). *نقش‌بند خیال (احوال و آثار محسن محسنی)*، تهران: فرهنگستان هنر.
- مجابی، سیدعلی، زهرا فنایی، (۱۳۸۸). *پیش درآمدهای بر تاریخ فرش جهان*، نجف‌آباد: دانشگاه آزاد اسلامی.
- وکیلی، ابوالفضل، (۱۳۸۲). *شناخت طرح‌های فرش ایران و جهان*، تهران: نیلوفر.
- مصاحبه با مصطفی میسرجانی، طراح فرش کرمان، تیرماه ۱۳۹۱.
- Faraday, Cornelia Bateman, (1990). *European and American Carpets and Rugs*, Antique collectors club, England.
- Hamlyn, Paul, (1969). *European Carpets*, tappet D'occidente.

- 3- Bennett, I. (2004). *Rugs & Carpets of the World*. London: Greenwich Editions.
- 4- Day, Susan,(1996). *Great Carpets of the World*, Thames and Hudson, London.
- 5- Milanesi, Enza, .(1999). *The Carpet*, I. B. Tauris Publishers, New York.
- 6- Sakhai, Essie, (2008). *Persian Rugs and Carpets the Fabric Life*, May fair, Lonon.

دوفصلنامه
علمی - پژوهشی
انجمن علمی
فرش ایران
شماره ۲۹
بهار و تابستان ۱۳۹۵

